

В.Б. Дацюк,
кандидат юридичних наук

ОСОБЛИВОСТІ РОЗУМІННЯ ЗМІСТУ ТА СУТНОСТІ ПОНЯТЬ “КРИМІНОГЕННІ ПРОЦЕСИ” І “КРИМІНОГЕННІ ПРОЯВИ” В СУЧАСНИХ КРИМІНОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті проаналізовано підходи сучасних вчених до розуміння понять “криміногенність”, “криміногенний фактор”, “криміногенна ситуація”, “криміногенний потенціал” тощо. На цій підставі автор формулює власне визначення понять “криміногенні процеси” та “криміногенні прояви” та обґрунтовує доцільність їх використання у сучасних кримінологічних дослідженнях.

Ключові слова: злочинність, злочини, криміногенний потенціал, криміногенні процеси, криміногенні прояви.

В статье проанализированы подходы современных ученых к пониманию понятий “криминогенность”, “криминогенный фактор”, “криминогенная ситуация”, “криминогенный потенциал” и другие. На этом основании автор формулирует собственное определение понятий “криминогенные процессы” и “криминогенные проявления” и обосновывает целесообразность их использования в современных криминологических исследованиях.

Ключевые слова: преступность, преступления, криминогенный потенциал, криминогенные процессы, криминогенные проявления.

Paper analyzes the approaches of modern scientists to the understanding of the concepts of “criminogenity”, “criminogenic factors”, “criminogenic situation”, “criminogenic potential” and so on. On this basis an author gives his own definition of the concepts of “criminogenic processes” and “criminogenic manifestations” and justifies the appropriateness of their use in modern criminological research.

Keywords: criminality, crimes, criminogenity, criminogenic potential, criminogenic processes, criminogenic manifestations.

У сучасних кримінологічних та кримінально-правових дослідженнях доволі часто зустрічаються поняття “криміногенність”, “криміногенний фактор”, “криміногенна ситуація”, “криміногенний потенціал” тощо. Ці поняття не є новелою в юриспруденції, а підходи до їх розуміння сучасними вченими не викликають особливих зауважень. Водночас у вітчизняній юридичній літературі відсутні чіткі визначення понять “криміногенні процеси” та “криміногенні прояви”, що актуалізує необхідність з'ясування їх змісту й сутності та формування єдиного підходу до їх розуміння. Зокрема, деякі вчені використовують поняття криміногенних процесів у контексті загальних тенденцій відтворення злочинності [1, с. 5]. Інші розглядають це поняття в системі детермінації злочинності [2]. Однак, на наш погляд, такі підходи не повною мірою відображають змістовне наповнення цих понять. Тому метою нашої статті є визначення сутності та змісту понять “криміногенні процеси” та “криміногенні прояви” з огляду на етимологію цих понять та потреби сучасних кримінологічних досліджень, а також з'ясування співвідношення цих понять з традиційними для кримінології термінами “злочинність” та “злочини”.

Перш за все варто розпочати з того, що у періоди трансформації економічних відносин, а також у період фінансово-економічної кризи вчиняється ціла низка нових (як криміналізованих, так і криміногенних, але некриміналізованих) діянь, які при цьому значно небезпечніші, ніж більшість діянь, що вже визнані злочинами [3, с. 148]. Власне, ці обставини свого часу обумовили необхідність проведення нами дослідження саме криміногенних процесів, а не злочинності у сфері корпоративних відносин [4], адже, обмежуючи предмет дослідження лише низкою криміналізованих діянь, нам би довелося залишити поза полем свого зору значний масив інших суспільно небезпечних діянь, що вчиняються у сфері корпоративних відносин. Зокрема, нами було встановлено, що з огляду на широкий діапазон способів та технологій вчинення суспільно небезпечних посягань на корпоративні права, криміногенний потенціал сфери корпоративних відносин включає в себе як криміналізовані (статті 206, 206-2, 222-1, 223-1, 223-2, 224, 232-1, 232-2 КК тощо), так і некриміналізовані (окремі діяння, пов'язані з рейдерством, корпоративним шантажем тощо), а також безпідставно декриміналізовані (статті 202, 218, 220, 221, 223, 235 КК), але суспільно небезпечні діяння, які відображають криміногенну поведінку у вказаній сфері [4, с. 31]. Відповідні висновки підтверджуються також емпіричною базою проведеного нами дослідження [4, с. 36–58, 238–244].

Враховуючи те, що сталі кримінологічні дефініції не завжди спроможні пояснити, а тим більше віддзеркалити нові для нашої юридичної науки криміногенні, але некриміналізовані технології та пов'язані з ними глибинні проблеми фінансово-, інформаційно- та управлінсько-технологічного характеру [3, с. 148], ми обґрунтували необхідність використання більш широких за змістом понять “криміногенні процеси” та “криміногенні прояви” у сфері корпоративних відносин [4, с. 31; 5, с. 31–32].

Для того, щоб сформулювати визначення понять “криміногенні процеси” та “криміногенні прояви”, слід з'ясувати їх етимологію, взявши за основу такі базові терміни, як “криміногенність”, “криміногенний фактор”, “криміногенний потенціал” і т. д.

Так, згідно з Великим тлумачним словником української мови термін “криміногенний” тлумачиться як той, що призводить до злочину, здатний викликати злочин [6, с. 465]. О.Г. Кальман, формулюючи понятійний апарат сучасної кримінології, дає визначення таким термінам: “криміногенність” – властивість об'єкта спеціально-кримінологічного попередження, яка відображає силу впливу цього об'єкта на злочинну поведінку (ступінь криміногенності є кількісно-якісною характеристикою такої властивості); “криміногенний фактор” – явище, що сприяє проявам злочинності; “криміногенна обстановка” – сукупність факторів соціальної дійсності, що характеризують прояви злочинності та стан правопорядку на визначеній території; “криміногенна життєва ситуація” – конкретна життєва ситуація, що склалася у момент вчинення злочину або незадовго до цього та у взаємодії з антисуспільною спрямованістю особистості викликає у неї рішучість для вчинення злочину (курсив наш – В.Д.) [7, с. 92–93].

Окреслюючи методологічні засади наукового кримінологічного дослідження, А.П. Закалюк свого часу вказав, що саме наявність *криміногенної ситуації* в тій чи іншій сфері часто (але далеко не завжди) визначає потребу в проведенні кримінологічного дослідження. При цьому вчений відніс криміногенну ситуацію до різновидів кримінологічної ситуації, при якій відбувається переважання в цей момент на певній території або сфері суспільних відносин криміногенних чинників над антикриміногенними. На думку вченого, *під криміногенними чинниками слід*

розуміти ті чинники, що прямо породжують (продують) вчинення злочинів або злочинність загалом (курсив наш – В.Д.) [8, с. 100].

В.М. Попович ще у 1994 р. у монографії “Правові основи банківської справи та її захист від злочинних посягань” у зв’язку з нетрадиційним використанням кримінально-правового терміну “криміналізація” банківської системи запропонував кримінологічне визначення терміну “криміналізація” як зростання суспільно небезпечних криміногенних проявів в тій чи іншій сфері суспільних відносин [9, с. 3]. Окреслюючи термінологію, пов’язану з криміналізованими та некриміналізованими криміногенними джерелами тіньової економіки, вчений у монографії “Тіньова економіка як предмет економічної кримінології”, виданій в 1998 р., дає визначення поняття “криміногенний потенціал” сфери цивільно-оборотних відносин, яке зводиться до кількісно-якісного визначення сукупності деструктивно-руйнівних, антагоністичних за своєю природою чинників, що зумовлюють і сприяють криміногенній тінізації суспільно-економічних та цивільно-оборотних відносин у цілому, а також зумовлюють чи сприяють відтворенню антисоціальної поведінки суб’єктів цивільного обороту речей, прав, дій [10, с. 402]. При цьому розуміючи, що традиційне кримінологічне словосполучення “зростання рівня злочинності” не відображає всіх складових криміногенних процесів, у монографії “Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки”, виданій у 2001 р., В.М. Попович доповнює поняття “криміногенний потенціал” такими елементами, як “причинно-наслідкові механізми відтворення криміногенного потенціалу”, що дозволило включити до детерміністичних чинників також ті складові, які відображають результати криміногенних процесів як проявів антисоціальної поведінки суб’єктів їх вчинення. Це доповнення дало можливість вченому розробити: 1) формулу виміру обсягів криміногенного потенціалу, яка зводиться до врахування кількісно-якісних показників: “причин та умов вчинення суспільно небезпечних діянь”, “суспільно небезпечних, але некриміналізованих законодавцем діянь”; “латентних злочинів”, тобто невиявлених і неврахованих з певних причин злочинів; а також “сукупності зареєстрованих злочинів” на певний період часу; 2) формулу визначення індексу відтворення криміногенного потенціалу, яка зводиться до обліку динаміки зростання кількісно-якісних показників: “причинного комплексу вчинення суспільно небезпечних діянь”, “криміногенних, але некриміналізованих законодавцем суспільно небезпечних діянь”, “латентних злочинів” і “сукупності зареєстрованих злочинів” за певний період часу відносно попередніх періодів обліку криміногенних процесів [3, с. 113–114, 139–140, 179, 205, 262].

Маючи на меті конкретизувати визначення криміногенного потенціалу в загально-кримінологічному сенсі, В.В. Голіна у своїй публікації у 2012 році відзначає, що цією категорією охоплюються різні за ступенем суспільної небезпеки і правового регулювання самостійні (хоча і часто взаємопов’язані) фрагменти дійсності – як кримінально-правові, іменовані нами збірним терміном “злочинність”, так і ті, які можуть бути розглянуті законодавцем щодо їх криміналізації або деліктолізації, і ті, які загрожують порушенням моральних та правових імперативів і норм [11, с. 169].

Таким чином, криміногенні процеси – це збірне, похідне поняття, що складається з елементів раніше визначених у кримінологічній теорії (у тому числі у теорії детінізації економіки) таких категорій, як “злочинність”, “криміногенність”, “джерела підпільного (криміногенного) сектору тіньової економіки”, “криміногенний потенціал”, “індекс криміногенного потенціалу” тощо. З огляду на це, поняття “криміногенні процеси” можна визначити як сукупність фонових явищ злочинності та криміногенних, але некриміналізованих чи безпідставно

декриміналізованих законодавцем суспільно небезпечних діянь, а також сукупність виявлених, зареєстрованих і латентних незареєстрованих злочинів у сфері корпоративних відносин. Оперування загальним поняттям “криміногенні процеси” вимагає також використання одиничного поняття “**криміногенні прояви**”, яке охоплює такі складові: злочини, некриміналізовані діяння, а також безпідставно декриміналізовані, але суспільно небезпечні діяння, які відображають криміногенну поведінку учасників певної сфери суспільних відносин, спрямовану на досягнення заздалегідь обумовленого протиправним умислом результату (курсив наш – В.Д.).

Зауважимо, що використання поняття “криміногенні прояви” відносно злочинів у нашій дефініції передбачає, що у такому випадку злочин розглядається не просто як одиничний акт суспільно небезпечної поведінки, за яку законом передбачено кримінальну відповідальність (криміналізоване діяння), а як діяння, що характеризується ознакою криміногенності, тобто на практиці провокує подальше відтворення криміногенного потенціалу певної сфери суспільних відносин. Крім того, визначаючи сутність поняття “криміногенні прояви”, слід також звернути увагу на висновки академіка А.П. Закалюка про те, що у кримінології термін “прояв” (та й “поведінка”) на відміну від кримінально-правового терміну “діяння” охоплює не лише сам діяльнісний акт злочину, а й об’єктивні та суб’єктивні обставини, які передували йому, у тому числі обумовили виникнення мотивів, визначення цілей, вибір засобів, прийняття рішення вчинити злочин, процес реалізації цього рішення [12, с. 277–278].

При цьому, опираючись на дослідження німецького вченого Е. Белінга [13, с. 183] та вітчизняного вченого Р.В. Вереші [14, с. 94], категорію протиправного умислу ми розуміємо не просто як усвідомлення караності діяння (за таких обставин мова може йти виключно про криміналізовані діяння), а усвідомлення суб’єктом того, що його поведінка суперечить правопорядку в цілому (у тому числі посягає на права та законні інтереси інших суб’єктів відповідних відносин). Кримінально-правове розуміння протиправності обмежене кримінальним законом. Зокрема, у кримінально-правовій науці усталеним є підхід, за яким протиправність розглядається як формальна ознака злочину, яка означає передбаченість його в кримінальному законі, або, іншими словами, це юридична оцінка суспільної небезпечності діяння, закріплена у законі [15, с. 79]. Тобто наявним є суто позитивістський підхід до розуміння поняття протиправності, де під правом розуміють виключно кримінальний закон. Однак при всій повазі до шановних вчених, які притримуються такої думки, роль Кримінального кодексу не можна зводити до ролі Біблії, Корану чи Тори у відповідних релігіях та застосовувати формально-догматичний підхід до вивчення проблем відтворення злочинності. Тому, на нашу думку, у лібертарно-демократичному суспільстві, в якому права і свободи людини визнаються одними з найвищих цінностей, саме кримінологічне, а не кримінально-правове розуміння протиправності найбільш повно відповідає етимології цього поняття. Тобто протиправне діяння – це діяння, яке насамперед спрямоване проти прав людини, проти наявного у суспільстві правопорядку.

Зауважимо, що у визначенні понять “криміногенні процеси” та “криміногенні прояви” ми враховуємо таку нову, раніше невідому ознаку, як безпідставна декриміналізація низки суспільно небезпечних діянь, пов’язана із впливом різних кон’юнктурних обставин, у тому числі політичного характеру (надмірна гуманізація, а по суті лібералізація кримінальної відповідальності, механічне відтворення норм та інститутів міжнародного права та зарубіжного законодавства тощо). При цьому під безпідставно декриміналізованими діяннями ми розуміємо суспільно небезпечні діяння, декриміналізовані з порушенням підстав та принципів декриміналізації.

Для того, щоб розкрити сутність підстав та принципів декриміналізації діянь слід визначити підстави та принципи криміналізації. Як відзначає В.М. Кудрявцев, процес криміналізації полягає у з'ясуванні цілей, підстав становлення кримінальної відповідальності за те чи інше діяння, в результаті чого формується сукупність норм кримінального права, які містять перелік злочинів і передбачених за них покарань, а також підстав та умов притягнення винних до відповідальності чи звільнення від неї [16, с. 86]. На основі аналізу досліджень сучасних авторів (Д.О. Балобанова, О.М. Готін, А.М. Орлеан та ін.) серед ключових підстав та принципів криміналізації діянь можна виділити такі: 1) існування суспільно небезпечної поведінки, яка потребує кримінально-правової заборони; 2) типовість і достатня поширеність (масовидність) суспільно небезпечних діянь; 3) необхідність впливу на суспільно небезпечну поведінку кримінально-правовими засобами; 4) домірність санкції та економія репресії при встановленні кримінальної відповідальності [17, с. 11; 18, с. 97; 19, с. 9; 20, с. 181]. З вказаного випливає, що необхідність декриміналізації діяння може бути виправдана виключно тоді, коли вона зумовлена втратою підстав його криміналізації. Тому варто погодитися з В.М. Поповичем, що безпідставною є декриміналізація тих діянь, які: 1) не втратили суспільної небезпеки; 2) спричиняють реальну загрозу безпеці громадян, суспільству; 3) мають масовий характер; 4) відтворюють причини та умови, які зумовлюють масове продукування безпідставно декриміналізованих діянь; 5) вчинення таких діянь не можна локалізувати і попереджати без застосування кримінального законодавства [21, с. 254].

На основі розглянутих підходів авторів В.В. Голіни, А.П. Закалюка, О.Г. Кальмана, В.М. Поповича та інших щодо визначення сутності понять “криміногенність”, “криміногенний фактор”, “криміногенна ситуація”, “криміногенний потенціал” тощо нами було сформульовано власне визначення понять “криміногенні процеси” та “криміногенні прояви”. Доцільність використання цих понять у сучасних кримінологічних дослідженнях підтверджена результатами проведеного нами комплексного кримінологічного дослідження криміногенних процесів у сфері корпоративних відносин, їх стану, причин, умов, проблем запобігання та протидії.

При цьому вважаємо, що вказані поняття доцільно використовувати в подальших кримінологічних дослідженнях (поряд із традиційними категоріями “злочинність” та “злочини” – В.Д.), як такі, що більш повно відображають структуру та складові елементи криміногенного потенціалу у відповідних сферах суспільних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Александров Ю.В.* Кримінологія : Курс лекцій / Ю.В. Александров, А.П. Гель, Г.С. Семаков. – К. : МАУП, 2002. – 295 с.
2. *Головкін Б.М.* Причинність у системі детермінації злочинності / Б.М. Головкін // Теорія і практика правознавства : електрон. наук. фах. вид. – 2014. – № 1. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el_zbirnik/1.2014/11.pdf.
3. *Попович В.М.* Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки / В.М. Попович. – Ірпінь : Академія державної податкової служби України, 2001. – 524 с.
4. *Дацюк В.Б.* Криміногенні процеси у сфері корпоративних відносин : кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання : дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 “Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право” / Дацюк В.Б. ; ДНДІ М-ва внутр. справ України. – К., 2015. – 254 с.
5. *Дацюк В.Б.* Особливості понятійного апарату в кримінологічних дослідженнях сфери корпоративних відносин / В.Б. Дацюк // Науковий вісник УжНУ. Серія “Право”. – 2012. – Вип. 20. – Ч. II. – Т. 3. – С. 29–32.

6. Великий тлумачний словник української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел] – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2001. – 1440с.
7. *Кальман О.Г.* Понятійний апарат сучасної кримінології. Терминологічний словарь / О.Г. Кальман, И.А. Христюк ; под. общ. ред. Голины В.В. – Х. : Изд-во “ООО ТО “Тимназия”, 2005. – 272 с.
8. *Закалюк А.П.* Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : У 3 кн. / А.П. Закалюк. – К. : Видавничий дім “Ін Юре”, 2008. – Кн. 3 : Практична кримінологія. – 320 с.
9. *Попович В.М.* Правові основи банківської справи та її захист від злочинних посягань / В.М. Попович. – К. : Правові джерела, 1995. – 325 с.
10. *Попович В.М.* Тіньова економіка як предмет економічної кримінології / В.М. Попович. – К. : Правові джерела, 1998. – 447 с.
11. *Голина В.В.* Криміногенний потенціал суспільства : поняття, зміст, форми реалізації / В.В. Голина // Проблеми законності. – 2012. – № 119. – С. 166–176.
12. *Закалюк А.П.* Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : У 3 кн. / А.П. Закалюк. – К. : Видавничий дім “Ін Юре”, 2008. – Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – 424 с.
13. *Beling E.* Die Lehre vom Verbrechen / E. Beling. – Tübingen, 1906. – 548 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://archive.org/details/dielehrevomverb00beligoog>.
14. *Вереша Р.В.* Поняття та ознаки вини в нормативній кримінально-правовій концепції (теорії) / Р.В. Вереша // Вісник ААУ. – 2012. – № 1 (23). – С. 91–95.
15. Кримінальне право України : Загальна частина : підруч. / [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Л.М. Кривоченко та ін.] ; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 3-тє вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 496 с.
16. *Кудрявцев В.Н.* Основания уголовного-правового запрета : криминализация и декриминализация / В.Н. Кудрявцев.– М. : Наука, 1982. – 304 с.
17. *Балобанова Д.О.* Теорія криміналізації : автореф. дис... канд. юрид. наук : спец.12.00.08 “Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право” / Д.О. Балобанова. – Одеса, 2007. – 17 с.
18. *Готін О.* Підстави криміналізації діянь / О. Готін // Право України. – 2005. – № 2. – С. 95–98.
19. *Орлеан А.М.* Соціальна обумовленість криміналізації та кримінально-правова характеристика торгівлі людьми : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 “Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право” / А.М. Орлеан. – Х., 2003. – 20 с.
20. *Орлеан А.М.* Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації / А.М. Орлеан. – Кам’янець-Подільський : ПП Буйницький О.А., 2014. – 456 с.
21. *Попович В.М.* Теорія держави і права : концепція, праксеологія та методологія розвитку : монограф. / В.М. Попович. – К. : Юрінком Інтер, 2015. – 384 с.

Отримано 29.02.2016